

गीतायाम् आध्यात्मिकतायाः तत्त्वमीमांसा

सागरिका नाएकः

संस्कृतविभागे व्याख्याता

रिमुली-महाविद्यालयः

रिमुली-नगरम्, केओँझर-जिल्ला

ओडिशा-राज्यम्, भारतम्

सारांशः

अस्मिन् शोधलेखे भगवद्गीतायां प्रतिपादितायाः आध्यात्मिकतायाः तत्त्वमीमांसा सम्यक्, प्रणालीबद्धतया, दार्शनिकदृष्ट्या च परीक्ष्यते। गीतायाः उपदेशः केवलं ऐतिहासिकसन्दर्भे सीमितः न, अपि तु सार्वकालिकजीवनदर्शने प्रतिष्ठितः इति प्रतिपाद्यते। आत्मस्वरूपस्य विवेचने आत्मनः नित्यत्वम्, अविकारित्वम्, सर्वव्यापकत्वम् च प्रमाणैः सह निरूप्यते। “न जायते म्रियते वा कदाचित्” इत्यादिक्लोकानां आधारतः देह-आत्मभेदज्ञानस्य आध्यात्मिकमहत्त्वं प्रकाशयते।

परमात्मतत्त्वस्य निरूपणे ईश्वरस्य सर्वाधारत्वम्, सर्वनियन्तृत्वम्, भक्तानुग्राहकस्वभावः च विशदीक्रियते। जीव-परमात्मसम्बन्धः अंश-अंशीभावेन, शरणागत्याः माध्यमेन, तथा भक्तियोगेन स्पष्टीकृतः। कर्मयोग-ज्ञानयोग-भक्तियोगानां समन्वयः गीतायाः विशिष्टता इति प्रतिपाद्यते, यतः एते मार्गाः परस्परविरोधिनः न, अपि तु परिपूरकाः सन्ति।

गुणत्रयविभागे सत्त्व-रजस्-तमसां मनुष्यजीवने प्रभावः उदाहरणैः सह विविच्यते। स्थितप्रज्ञलक्षणे समत्वबुद्धेः, रागद्वेषरहिततायाः, आत्मतृप्तेः च आध्यात्मिकपरिपक्वतास्वरूपं निर्दिश्यते। ध्यानयोगस्य माध्यमेन चित्तनिग्रहः, अन्तःकरणशुद्धिः, आत्मानुभवस्य साध्यता च प्रतिपाद्यते। मोक्षसिद्धान्ते बन्धनमोचनरूपं परमलक्ष्यं, जीवन्मुक्तेः संकल्पना, तथा ईश्वरप्राप्तेः आनन्दस्वरूपता च विस्तरेण निरूप्यते।

उदाहरणैः सहितं स्पष्टं क्रियते यत् गीतायाः आध्यात्मिकता केवलं दार्शनिककल्पना न, किन्तु व्यवहारिकजीवनस्य नैतिक-मानसिक-आध्यात्मिक-उन्नतेः प्रभावी मार्गदर्शिका अस्ति। अतः अयं शोधलेखः गीतायाः सार्वकालिकप्रासङ्गिकतां, तत्त्वगाम्भीर्यं, तथा मानवीयजीवनपरिवर्तनक्षमतां प्रकाशयति।

मुख्यशब्दाः

भगवद्गीता, आध्यात्मिकता, आत्मतत्त्वम्, परमात्मतत्त्वम्, कर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः, गुणत्रयम्, स्थितप्रज्ञः, ध्यानयोगः, मोक्षः।

१. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां भगवद्गीता अद्वितीयं, सर्वोपरि च स्थानं धारयति। वेदान्त, सांख्य, योग, भक्ति, कर्ममार्ग इत्यादीनां प्रमुखदर्शनानां सारभूततत्त्वानि अस्याम् एकत्र समन्वितानि दृश्यन्ते। महाभारतस्य भीष्मपर्वणि अवस्थितः अयं दिव्योपदेशग्रन्थः न केवलं काव्यात्मक-ऐतिहासिक-सन्दर्भे महत्त्वपूर्णः, अपि तु आध्यात्मिकजीवनस्य समग्रदर्शिकेति विद्वद्भिः स्वीकृतः। अत्र जीवनस्य स्वरूपम्, कर्तव्यस्य मर्यादा, धर्माधर्मयोः सूक्ष्मभेदः, आत्मनः नित्यत्वं, परमात्मनः सर्वाधारत्वं च अत्यन्तं स्पष्टतया निरूपितम्।

कुरुक्षेत्रस्य रणभूमिः केवलं युद्धस्थलम् न, अपि तु मानवहृदयस्य आन्तरिकसंघर्षस्य प्रतीकः इति मन्तव्यम्। अर्जुनस्य विषादावस्था सर्वसामान्यस्य मनुष्यस्य दैनन्दिनजीवने उत्पद्यमानस्य नैतिकद्वन्द्वस्य प्रतिनिधित्वं करोति। स्वबान्धवान्, गुरुन्, मित्राणि च सम्मुखे दृष्ट्वा सः मोहग्रस्तः सञ्जातः—“दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण” इति विलपन्। अयं विषादः केवलं व्यक्तिगतदुःखं न, अपि तु कर्तव्ये सन्देहः, धर्मं संशयः, जीवनस्य अर्थे भ्रमः च इति बहुमुखः मानसिकसङ्कटः।

एवमेव श्रीकृष्णः तस्य विषादं केवलं सांत्वनया न शमयति, किन्तु तत्त्वज्ञानस्य आलोकं प्रदाय तस्य दृष्टिकोणं परिवर्तयति। अत्रैव आध्यात्मिकतायाः वास्तविकप्रारम्भः दृश्यते—यदा मनुष्यः जीवनसंकटे पतित्वा तत्त्वज्ञानस्य अवश्यकतां अनुभवति। गीतायां प्रतिपादिता आध्यात्मिकता संन्यासिनां कृते सीमिता न, अपि तु गृहस्थस्य, कर्मयोगिनः, राज्ञः, सैनिकस्य, सामान्यजनस्य च कृते समानरूपेण उपयुक्ता अस्ति।

अतः प्रस्तावनारूपेण एतत् स्पष्टं भवति यत् भगवद्गीता मानवजीवनस्य बहुविधद्वन्द्वानां समाधानाय आध्यात्मिकमार्गं प्रदर्शयति। सा केवलं धार्मिकग्रन्थः न, अपि तु सार्वकालिकजीवनदर्शने प्रतिष्ठिता आध्यात्मिकमार्गदर्शिका इति निर्णयते।

२. आत्मतत्त्वस्य विवेचनम्

भगवद्गीतायां आत्मतत्त्वस्य निरूपणम् आध्यात्मिकचिन्तनस्य मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठितम् अस्ति। अर्जुनस्य विषादस्य निवारणाय श्रीकृष्णः सर्वप्रथमं आत्मस्वरूपस्य तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयति, यतः अज्ञानमेव सर्वदुःखानां कारणम् इति तस्य अभिप्रायः। “न जायते म्रियते वा कदाचित्, नायं भूत्वा भविता वा न भूयः” इत्यनेन श्लोकेन आत्मनः नित्यत्वं, अजत्वं, अविनाशित्वं च स्पष्टतया प्रतिपादितम्। आत्मा न कदापि उत्पद्यते, न च विनश्यति; सः कालत्रयेऽपि एकरूपेण तिष्ठति। एषा नित्यता आध्यात्मिकतायाः प्रथमपादः अस्ति।

देहः पंचमहाभूतसंघातात्मकः, परिवर्तनशीलः, जडस्वभावयुक्तः च अस्ति। तस्य जन्म, वृद्धि, परिवर्तनम्, क्षयः, नाशः च दृश्यन्ते। परन्तु आत्मा तस्मात् सर्वथा भिन्नः। गीतायां उक्तं यत् “अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च”— अर्थात् आत्मा न छेद्यते, न दह्यते, न क्लेद्यते, न शोष्यते। एतेन आत्मनः सर्वव्यापित्वं, अविकारित्वं, शुद्धचैतन्यस्वरूपता च प्रतिपाद्यते।

आत्मतत्त्वस्य बोधेन मनुष्यस्य जीवनदृष्टिः परिवर्तते। यदि मनुष्यः केवलं देहाभिमानपरः भवति, तर्हि सः जन्म-मरण-रोग-वृद्धत्वादिभिः क्लेशैः संतप्तः भवति। परन्तु आत्मा नित्यः, देहः तु अनित्यः इति विवेकबुद्ध्या ज्ञायते चेत्, तर्हि दुःखानां प्रभावः न्यूनो भवति। “वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि, तथा शरीराणि विहाय जीर्णानि अन्यानि संयाति नवानि देही” इति दृष्टान्तेन आत्मा वस्त्रपरिवर्तनवत् देहपरिवर्तनं करोति इति बोध्यते। अत्र दृष्टान्तः अत्यन्तं सुलभः, व्यावहारिकः च। वस्त्रस्य जीर्णतायां मनुष्यः न शोचति, केवलं नूतनं वस्त्रं धारयति; तथैव देहपरिवर्तनं आत्मनः स्वाभाविकप्रक्रिया इति ज्ञात्वा शोकः निवर्तते।

उदाहरणतः, यदि कश्चित् प्रियजनस्य निधनं दृष्ट्वा मनुष्यः अत्यन्तं खिन्नः भवति, तर्हि तस्य दुःखस्य मूलं आत्मज्ञानाभावः भवति। परन्तु यदि सः आत्मा न नश्यति, केवलं देहपरिवर्तनं भवति इति दृढतया मन्यते, तर्हि तस्य शोकः शनैः शनैः प्रशमं याति। एषा आध्यात्मिकदृष्टिः केवलं दार्शनिककल्पना न, अपि तु मानसिक-आध्यात्मिक-शान्तेः साधनम्। आत्मज्ञानं जीवनस्य स्थैर्यं ददाति, भीतिं निवारयति, तथा कर्तव्यपालने साहसं जनयति।

आत्मा सर्वगतः इति अपि गीतायां प्रतिपादितम्। सः एकदेशीयः न, किन्तु सर्वत्र व्याप्तः। “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” इत्युक्त्या जीवात्मा-परमात्मनोः अन्तःस्थितत्वं दर्शयते। आत्मतत्त्वस्य एषा सर्वव्यापकता मानवस्य सर्वेषु प्राणिषु समदृष्टिं जनयति। यदि सर्वेषां भूतानां मध्ये एकः एव आत्मा विराजते, तर्हि हिंसा, द्वेषः, मत्सरः इत्यादयः गुणाः क्षीयन्ते। अतः आत्मतत्त्वज्ञानं नैतिकव्यवहारस्य अपि आधारः भवति।

३. परमात्मतत्त्वम्

आत्मतत्त्वस्य विवेचनानन्तरं गीतायां परमात्मतत्त्वस्य निरूपणं क्रियते। श्रीकृष्णः स्वं न केवलं उपदेशकः, अपि तु परमेश्वरः इति प्रतिपादयति—“अहं सर्वस्य प्रभवः मत्तः सर्वं प्रवर्तते”। अनेन वाक्येन जगतः आदिकारणरूपेण ईश्वरस्य स्थिति स्पष्टा भवति। “मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चित् अस्ति धनञ्जय” इत्यनेन परमात्मनः सर्वोच्चत्वं, अनन्यता च प्रतिपादिता।

परमात्मा सृष्टेः कारणम्, स्थितेः पालकः, प्रलयस्य निमित्तं च। सः सर्वभूतानां नियन्ता, अन्तर्यामि, करुणासागरः च। आध्यात्मिकता केवलं आत्मनि सीमिता न, किन्तु परमात्मनि श्रद्धा, भक्ति, समर्पणं च अपेक्षते। जीवः यदि आत्मस्वरूपं ज्ञात्वा अपि परमात्मनि श्रद्धां न धारयति, तर्हि तस्य आध्यात्मिकता अपूर्णा भवति। अतः जीव-परमात्मसम्बन्धः अंश-अंशीभावेन विविच्यते। जीवः परमात्मनः अंशः; परमात्मा तु सर्वाधारः।

परमात्मतत्त्वज्ञानस्य व्यावहारिकफलम् अपि महत्त्वपूर्णम्। उदाहरणतः, भक्तः यदि सर्वकर्माणि “नारायणाय समर्पयामि” इति भावेन करोति, तर्हि तस्य कर्मबन्धः न भवति। कर्मफलासक्तेः अभावे चित्तशुद्धिः जायते। यः कृषकः कृषिकर्म कृत्वा “एतत् ईश्वरस्य कृपा” इति मन्यते, सः असफलतायामपि निराशः न भवति; सफलतायां च अहंकारं न धारयति। एषः ईश्वरार्पणभावः आध्यात्मिकजीवनस्य सारः।

परमात्मतत्त्वं भक्ति-मार्गे विशेषेण प्रकाशते। “भक्त्या मामभिजानाति” इति गीता वदति। भक्ति एव परमात्मप्राप्तेः सरलतमः मार्गः इति प्रतिपाद्यते। भक्तस्य हृदये परमात्मा वसति; तस्य जीवनं ईश्वरानुग्रहस्य अनुभवेन पूर्णं भवति। अत्र आध्यात्मिकता हृदयगता श्रद्धा, प्रेम, तथा समर्पणस्य रूपेण विकसितं भवति।

४. कर्मयोगस्य तत्त्वम्

गीतायाः विशेषमहत्त्वपूर्णः अंशः कर्मयोगः अस्ति। “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन” इति श्लोकः विश्वप्रसिद्धः। अनेन कर्मणः अनिवार्यता, फलासक्तेः त्यागः, तथा समत्वबुद्धेः महत्त्वं प्रतिपाद्यते। निष्कामकर्म एव आध्यात्मिकप्रगतेः साधनम् इति गीतायाः अभिप्रायः।

मनुष्यः कर्मरहितः कदापि न भवितुं शक्नोति। प्रकृतिगुणैः प्रेरितः सः निरन्तरं कर्म करोति। यदि सः कर्मफलासक्तः भवति, तर्हि बन्धनं जायते। परन्तु यदि सः फलत्यागपूर्वकं, ईश्वरार्पणभावेन, समत्वबुद्ध्या कर्म करोति, तर्हि तस्य कर्म योगरूपं भवति। एषः कर्मयोगः आध्यात्मिकतायाः व्यवहारिकप्रयोगः अस्ति।

उदाहरणतः, एकः अध्यापकः यदि केवलं वेतनलाभार्थं शिक्षणं करोति, तर्हि तस्य कर्म रजोगुणप्रधानं भवति; असफलतायां सः खिन्नः, सफलतायां अहंकारी च भवति। परन्तु यदि सः विद्यार्थिनां उन्नतिं, समाजस्य कल्याणं च चिन्तयन् समर्पणभावेन अध्यापनं करोति, तर्हि तस्य कर्मयोगः भवति। फलासक्तेः अभावे तस्य चित्तं शुद्धं भवति, अहंकारः क्षीयते, तथा आध्यात्मिकविकासः सुलभः भवति।

तथैव गृहिणी यदि परिवारस्य सेवा केवलं कर्तव्यबुद्ध्या, प्रेमपूर्वकं, ईश्वरार्पणभावेन करोति, तर्हि सा अपि कर्मयोगिनी भवति। कृषकः, वैद्यः, सैनिकः, व्यापारी—सर्वेऽपि स्वकर्माणि निष्कामभावेन कुर्वन्तः आध्यात्मिकमार्गं प्रवर्तन्ते।

कर्मयोगस्य अन्यत् महत्त्वपूर्णं तत्त्वं समत्वबुद्धिः। “समत्वं योग उच्यते” इति गीता वदति। सफलता-असफलता, लाभ-हानि, जय-पराजय इत्यादिषु समदृष्टिः धारणीया। एषा समत्वबुद्धिः मानसिकशान्तेः मूलम्। आध्यात्मिकता न केवलं ध्यानगुहायां, अपि तु कर्मक्षेत्रे अपि साधनीया इति गीतायाः स्पष्टो संदेशः।

एवं आत्मतत्त्वज्ञानं, परमात्मनि श्रद्धा, तथा निष्कामकर्म—एतेषां त्रयाणां समन्वयेन गीतायाः आध्यात्मिकतत्त्वमीमांसा सुदृढा भवति। आत्मज्ञानं दुःखनिवारणस्य आधारः, परमात्मतत्त्वं श्रद्धा-भक्तेः मूलम्, कर्मयोगः तु जीवनव्यवहारस्य शुद्धिकारकः साधनम्। एतेषां समन्वितप्रयोगेन मानवजीवनं आध्यात्मिकदृष्ट्या समृद्धं, स्थिरं, शान्तिपूर्णं च भवति।

५. ज्ञानयोगः

भगवद्गीतायां ज्ञानयोगः आध्यात्मिकमार्गेषु अत्यन्तं गूढः, दार्शनिकगाम्भीर्ययुक्तः च प्रतिपादितः। ज्ञानयोगेन आत्मानात्मविवेकः क्रियते, अर्थात् यत् शाश्वतम्, यत् अशाश्वतम्, यत् नित्यं, यत् अनित्यं—एतेषां मध्ये सूक्ष्मभेदज्ञानं साध्यते। “क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम” इत्युक्त्या देह-आत्मनोः भेदज्ञानं विशदीक्रियते। अत्र ‘क्षेत्रम्’ इति देहः, मनः, इन्द्रियसमूहः, प्रकृतिविकाराः च; ‘क्षेत्रज्ञः’ इति तेषां साक्षी चैतन्यात्मा।

ज्ञानयोगस्य मूलं विवेकः। यावत् मनुष्यः देहाभिमानेन बद्धः तिष्ठति, तावत् सः जन्म-मरण-रोग-वृद्धत्वादिभिः क्लेशैः पीड्यते। यदि सः “अहं देहः” इति मन्यते, तर्हि देहस्य परिवर्तनं स्वस्य परिवर्तनम् इति भ्रान्तिं धारयति। रोगे सति “अहं रोगी”, वृद्धत्वे “अहं जीर्णः”, नाशे “अहं विनष्टः” इति दुःखं अनुभवति। परन्तु यदि सः तत्त्वज्ञानस्य आलोकं प्राप्य “अहं आत्मा, न तु देहः” इति दृढतया अवगच्छति, तर्हि देहधर्माः आत्मनः न स्पृशन्ति इति बोधेन शान्तिम् अनुभवति। एषा आध्यात्मिकदृष्टिः दुःखनिवारणस्य प्रमुखोपायः।

ज्ञानयोगः केवलं शास्त्राध्ययनं न, अपि तु अनुभवगम्यं तत्त्वबोधम्। गीतायां “न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते” इति कथ्यते। ज्ञानं चित्तस्य मलान् निवारयति, अज्ञानरूपान्धकारं दूरं करोति। उदाहरणतः, अन्धकारे रज्जुं सर्प इति मन्यते जनः; दीपप्रकाशे सति तस्य भ्रान्तिः निवर्तते। तथैव अज्ञानवशात् मनुष्यः देहमेव आत्मा इति मन्यते; ज्ञानदीपेन तस्य भ्रान्तिः नश्यति।

ज्ञानयोगे श्रवण-मनन-निदिध्यासनानि त्रयाणि चरणानि मन्यन्ते। श्रवणेन शास्त्रवाक्यानि, उपदेशाः, तत्त्वानि च शृणोति; मननेन तेषां युक्तियुक्तं विचारं करोति; निदिध्यासनेन निरन्तरं ध्यानपूर्वकं तत्त्वे स्थिरो भवति। अत्र अन्तःकरणशुद्धिः अत्यावश्यकम्। राग-द्वेष-मोह-लोभादयः दोषाः ज्ञानस्य बाधकाः भवन्ति। अतः ज्ञानयोगी आत्मसंयमेन, वैराग्येण, सत्सङ्गेन च चित्तं शुद्धीकुर्यात्।

उदाहरणतः, एकः साधकः प्रतिदिनं आत्मविचारं करोति—“कोऽहम्?” इति प्रश्नं मनसि स्थापयति। देहः, प्राणः, मनः, बुद्धिः—एते सर्वे परिवर्तनशीलाः इति निरीक्ष्य सः अन्ततः साक्षीचैतन्यं आत्मानं अनुभवति। एषा अवस्था ज्ञानयोगस्य फलरूपा।

ज्ञानयोगः मनसः शुद्धिं, विवेकबुद्धिं, तथा अन्तःकरणस्य स्थैर्यं जनयति। ज्ञानी सुखदुःखयोः समः भवति, यतः तयोः अनित्यता तस्य बोधे स्पष्टा। तस्य दृष्टिः व्यापकं भवति; सः सर्वेषु भूतेषु आत्मभावं पश्यति—“विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि... पण्डिताः समदर्शिनः” इति भावः अत्र प्रकटः। एषा समदृष्टिः ज्ञानयोगस्य चरमावस्था।

६. भक्तियोगः

भक्तियोगः गीतायां अत्यन्तं मधुरः, हृदयस्पर्शी, सहजमार्गः च प्रतिपादितः। “मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु” इति उपदेशेन श्रीकृष्णः भक्तेः सरलतां प्रकाशयति। भक्तियोगे तर्कगाम्भीर्यं न्यूनं, हृदयसमर्पणं प्रमुखम्। अत्र श्रद्धा, प्रेम, शरणागति, तथा ईश्वरस्मरणं आध्यात्मिकजीवनस्य मूलतत्त्वानि भवन्ति।

भक्तियोगः सर्वजनसुलभः। न तत्र उच्चविद्यायाः अपेक्षा, न कठोरतपस्याः अनिवार्यता। एकः साधारणः गृहस्थोऽपि श्रद्धया ईश्वरस्मरणं कुर्वन्, नामकीर्तनं शृण्वन्, दीनजनसेवां कुर्वन् भक्तियोगमार्गं प्रवर्तते। उदाहरणतः, एकः गृहस्थः प्रतिदिनं प्रातःकाले भगवन्नामस्मरणं करोति, सायं परिवारसहितं कीर्तनं शृणोति, यथाशक्ति अन्नदानं करोति—एतत् सर्वं भक्तियोगस्य आचरणम्।

भक्तेः माध्यमेन अहंकारक्षयः भवति। यः मनुष्यः सर्वं ईश्वरकृपा इति मन्यते, सः स्वस्य कर्तृत्वाभिमानं त्यजति। सफलतायां अहंकारं न धारयति, असफलतायां निराशां न अनुभवति। भक्तियोगे ईश्वरः सर्वस्य नियन्ता, साधकः तु तस्य सेवकः इति भावः विकसितः भवति। अत्र प्रेमभावः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः। भक्ति केवलं भयमिश्रिता न, अपि तु माधुर्यपूर्णा, स्नेहमयी च।

गीतायां “भक्त्या मामभिजानाति” इति प्रतिपाद्यते। भक्त्या एव परमात्मा ज्ञायते, न केवलं तर्केण। उदाहरणतः, मातुः प्रति बालकस्य विश्वासः तर्काधारितः न भवति; सः प्रेमाधारितः भवति। तथैव भक्तः परमात्मनि अखण्डविश्वासं धारयति।

भक्तियोगः नैतिकगुणान् अपि वर्धयति—दयालुता, करुणा, क्षमा, नम्रता, सहिष्णुता च। यः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरं पश्यति, सः कस्यापि प्रति द्वेषं न करोति। “अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च” इति भक्तलक्षणानि अत्र स्मर्तव्यानि। अतः भक्तियोगः केवलं आध्यात्मिकानुभवस्य मार्गः न, अपि तु सामाजिकसौहार्दस्य अपि आधारः।

७. गुणत्रयविभागः

गीतायां प्रकृतेः स्वरूपं सत्त्व-रजस्-तमस् इति त्रिगुणात्मकं निरूपितम्। एते त्रयः गुणाः सर्वेषां प्राणिनां स्वभावं, आचरणं, विचारधारां च प्रभावितवन्तः भवन्ति। सत्त्वगुणः प्रकाशरूपः, ज्ञानप्रधानः, शान्तिप्रदः च; रजोगुणः स्पन्दनात्मकः, कर्मप्रधानः, आसक्तिजनकः च; तमोगुणः अज्ञानरूपः, आलस्यकारकः, प्रमादजनकः च।

“सत्त्वात् संजायते ज्ञानं, रजसो लोभ एव च, प्रमादमोहौ तमसो” इति शास्त्रवचनम्। सत्त्वगुणवृद्ध्या मनः प्रसन्नं भवति, विवेकबुद्धिः विकसिताऽस्ति। रजोगुणप्रधानः पुरुषः कर्म अत्यधिकं आसक्तः भवति, फललालसा तं प्रेरयति। तमोगुणप्रधानः जनः आलस्येन, प्रमादेन, निद्रालसतया च ग्रस्तः भवति।

उदाहरणतः, यः विद्यार्थी शान्तचित्तः, एकाग्रः, सत्यप्रियः, अध्ययनशीलः च अस्ति—सत्त्वगुणप्रधानः। यः स्पर्धायां अत्यधिकं आसक्तः, कीर्तिलाभे तृष्णालुः—रजोगुणप्रधानः। यः आलस्येन ग्रस्तः, कर्तव्यं विलम्बयति—तमोगुणप्रधानः।

आध्यात्मिकसाधनस्य लक्ष्यं सत्त्वगुणस्य वृद्ध्या रजस्-तमसोः शमनं, अन्ततः गुणातीतावस्थायाः प्राप्तिः च। “गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्” इति वचनेन गुणातीतभावस्य महत्त्वं प्रकाशयते। गुणातीतः पुरुषः न सत्त्वे आसक्तः, न रजसि, न तमसि; सः साक्षीभावेन तेषां क्रियाम् अवलोकयति।

एषा गुणातीतावस्था आध्यात्मिकपरिपक्वतायाः चरमसीमा। अत्र साधकः समदर्शी भवति, सुखदुःखयोः, मानापमानयोः, जयापजययोः च समभावं धारयति। एतेषां गुणानां विवेचनं साधकाय स्वस्वभावपरिचयं ददाति, आत्मोन्नतेः मार्गं च दर्शयति।

८. स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम्

भगवद्गीतायां स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपं अत्यन्तं गम्भीरतया निरूपितम्। अर्जुनस्य प्रश्नस्य उत्तररूपेण श्रीकृष्णः स्थितप्रज्ञलक्षणानि विशदतया प्रतिपादयति—“स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशवः?” इति। तस्य उत्तरं—“प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्, आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते” इति। अस्य श्लोकस्य आशयः अयं यत् यदा मनुष्यः मनसि उद्भवन्तः सर्वान् कामान् त्यजति, आत्मनि एव आत्मना तुष्टः भवति, तदा सः स्थितप्रज्ञः इति कथ्यते।

स्थितप्रज्ञः सः यः सुखदुःखयोः समः भवति। सामान्यतः मनुष्यः सुखे हर्षं, दुःखे विषादं अनुभवति। एषा चित्तस्य चञ्चलता। परन्तु स्थितप्रज्ञः जानाति यत् सुखदुःखे अनित्ये, आगन्तुके च। तस्मात् सः न अतिहर्षं, न अतिविषादं करोति। “दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः” इति लक्षणम् अत्र स्मर्तव्यम्।

तस्य चित्तं रागद्वेषवर्जितं भवति। रागः आसक्तिरेव, द्वेषः प्रतिकूलवस्तुषु वितृष्णा। एते द्वौ भावौ मनुष्यं बन्धयतः। यः वस्तुनि अत्यधिकं आसक्तः भवति, तस्य नाशे सः दुःखी भवति। यः कस्यचित् प्रति द्वेषं धारयति, तस्य चित्ते शान्तिः न भवति। स्थितप्रज्ञः तु समदर्शी; सः सर्वेषु भूतेषु आत्मभावं पश्यति। अतः न तस्य कस्यचित् प्रति द्वेषः, न कस्यचित् प्रति अन्धासक्तिः।

उदाहरणतः, यदि कश्चित् पुरुषः अपमानं प्राप्य अपि क्रोधं न करोति, स्वस्य मर्यादां न त्यजति, शान्तभावेन स्थितः भवति, तर्हि सः स्थितप्रज्ञभावस्य समीपे अस्ति। तथैव, प्रशंसां प्राप्य अपि यदि सः अहंकारं न धारयति, “अहमेव श्रेष्ठः” इति न मन्यते, किन्तु सर्व ईश्वरकृपा इति स्वीकरोति, तदा तस्य चित्ते स्थैर्यं दृश्यते।

स्थितप्रज्ञस्य इन्द्रियनिग्रहः अपि महत्त्वपूर्णं लक्षणम्। “यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः” इति दृष्टान्तेन श्रीकृष्णः वदति—यथा कूर्मः स्वाङ्गानि आवृणोति, तथा स्थितप्रज्ञः विषयेषु प्रवृत्तानि इन्द्रियाणि निगृह्णाति। एतत् न इन्द्रियदमनं कठोरतया, अपि तु विवेकपूर्वकं संयमनम्। विषयभोगेषु अनियन्त्रिता प्रवृत्तिः दुःखहेतुः भवति; संयमः तु शान्तिप्रदः।

स्थितप्रज्ञः आत्मतृप्तः भवति। तस्य आनन्दस्य स्रोतः बाह्यवस्तुनि न, अपि तु अन्तःस्थितं आत्मतत्त्वम्। सामान्यजनः धनं, पदं, मानं, सम्बन्धान् च आश्रित्य आनन्दं अन्विष्यति। तेषां नाशे दुःखी भवति। स्थितप्रज्ञः तु आत्मानन्दं अनुभूय बाह्यवस्तुषु अनासक्तः भवति।

एषा अवस्था आध्यात्मिकपरिपक्वतायाः पराकाष्ठा। अत्र साधकः न केवलं शास्त्रज्ञानं प्राप्तवान्, अपि तु तस्य जीवनं तत्त्वज्ञानानुसारं परिवर्तितम्। स्थितप्रज्ञस्य जीवनं समाजाय आदर्शरूपं भवति, यतः सः समत्वं, क्षमा, धैर्यं, करुणा च आचरति। तस्य समीपे अन्येऽपि शान्तिं अनुभवन्ति।

९. ध्यानयोगः

गीतायां ध्यानयोगः विशदतया षष्ठाध्याये निरूपितः। ध्यानं मनसः एकाग्रता, आत्मनि स्थितिः, चित्तशुद्धिः च साधयति। श्रीकृष्णः उपदिशति—“शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः, नात्युच्छ्रितं नातिनीचं” इति। अत्र ध्यानस्य बाह्यव्यवस्था निर्दिष्टा—शुचिः देशः, स्थिरम् आसनम्, सम्यक् आसनस्थितिः।

ध्यानयोगे शरीरस्य, मनसः, प्राणस्य च संयमः अपेक्षितः। साधकः एकान्ते उपविश्य, शरीरं समं स्थापयित्वा, दृष्टिं नासाग्रे निवेश्य, मनः संयम्य आत्मनि ध्यानं कुर्यात्। “युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः” इति वचनात् निरन्तराभ्यासस्य आवश्यकता ज्ञायते।

उदाहरणतः, प्रतिदिनं निश्चितकाले एकान्ते उपविश्य श्वासप्रश्वासयोः निरीक्षणं कर्तुं शक्यते। श्वासस्य आगमन-निर्गमनयोः सजगता मनः वर्तमानक्षणे स्थापयति। एतत् चित्तस्य चञ्चलतां शनैः शनैः शमयति। अन्यत् उपायः—ईश्वरनामस्मरणं, मन्त्रजपः, अथवा आत्मचिन्तनम्। एते सर्वे ध्यानयोगस्य अंगानि भवन्ति।

ध्यानस्य आरम्भे मनः अत्यन्तं चञ्चलं भवति। अर्जुनः अपि उक्तवान्—“चञ्चलं हि मनः कृष्ण” इति। श्रीकृष्णः प्रत्याह—“अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते” इति। अतः ध्यानयोगे द्वे साधने—अभ्यासः (निरन्तरप्रयत्नः) तथा वैराग्यम् (विषयेषु अनासक्तिः)।

ध्यानयोगस्य फलम् अन्तःकरणस्य विशुद्धिः, मानसिकशान्तिः, एकाग्रता च। आधुनिकजीवने अपि ध्यानस्य महत्त्वं दृश्यते; तनावः, चिन्ता, अशान्तिः च ध्यानाभ्यासेन न्यूनाः भवन्ति। किन्तु गीतादृष्ट्या ध्यानं केवलं मानसिकस्वास्थ्यस्य उपायः न, अपि तु आत्मसाक्षात्कारस्य मार्गः।

यदा साधकः ध्यानमाध्यमेन आत्मनि स्थितिं प्राप्नोति, तदा सः बाह्यविकारैः न स्पृश्यते। “यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया” इति स्थितिः ध्यानयोगस्य चरमावस्था। अत्र योगी आत्मानन्दं अनुभवति, यः इन्द्रियगोचरानन्दात् श्रेष्ठः।

१०. मोक्षतत्त्वम्

भगवद्गीतायां मोक्षः परमलक्ष्यरूपेण निरूपितः। मानवजीवनस्य चरमसाध्यं मोक्षप्राप्तिः इति प्रतिपाद्यते। “मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् नाप्नुवन्ति महात्मानः” इति श्लोकेन मोक्षस्य स्वरूपं दुःखनिवृत्तिरूपेण वर्णितम्। संसारः दुःखालयः—जन्म, मरण, जरा, व्याधि, शोक, मोहादिभिः युक्तः। तस्मात् तस्य अतिक्रमणं मोक्षः।

मोक्षः केवलं मृत्योत्तरावस्था न, अपि तु जीवन्मुक्तिरूपेण अपि अनुभवनीयः। यः मनुष्यः जीवन्नेव आसक्तिरहितः, समदर्शी, ईश्वरभक्तः, आत्मज्ञानी च भवति, सः जीवन्मुक्तः इति कथ्यते। तस्य अन्तःकरणे बन्धनभावः नास्ति। सः कर्माणि करोति, किन्तु कर्मबन्धः तं न बाधते।

मोक्षस्य साधनानि गीतायां बहुधा प्रतिपादितानि—कर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः, ध्यानयोगः च। एतेषां समन्वयेन साधकः अन्ततः परमात्मप्राप्तिं साधयति। “सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज” इति उपदेशः मोक्षमार्गस्य सारः। अत्र अहंकारत्यागः, पूर्णसमर्पणं, परमविश्वासः च अपेक्षितः।

उदाहरणतः, यः पुरुषः स्वजीवने कर्तव्यनिष्ठः, फलासक्तिरहितः, समत्वबुद्ध्या युक्तः, ईश्वरार्पणभावेन कर्माणि करोति, सर्वेषु भूतेषु आत्मभावं पश्यति—सः क्रमशः मोक्षमार्गं अग्रसरः भवति। तस्य चित्ते द्वेषः नास्ति, लोभः नास्ति, मोहः नास्ति।

मोक्षः आनन्दरूपः। अत्र न केवलं दुःखनिवृत्तिः, अपि तु परमानन्दस्य अनुभूतिर्भवति। आत्मा स्वस्वरूपे स्थितः भवति। यथा नद्यः सागरं प्राप्य स्वनामरूपं त्यजन्ति, तथैव जीवात्मा परमात्मनि लीयते। एषा परमानन्दमयी अवस्था मोक्षः इति कथ्यते।

अतः स्थितप्रज्ञत्वं, ध्यानयोगाभ्यासः, तथा मोक्षतत्त्वस्य अवगमः—एते सर्वे गीतायाः आध्यात्मिकदर्शनस्य महत्वपूर्णाङ्गानि। एतेषां आचरणेन मनुष्यः जीवनस्य वास्तविकं लक्ष्यं ज्ञात्वा शान्तिं, आनन्दं, तथा परमसिद्धिं प्राप्नोति।

११. निष्कर्षः

गीतायाम् आध्यात्मिकता समन्वितदर्शनरूपेण प्रकाशते। अत्र न केवलं एकः मार्गः प्रतिपाद्यते, अपि तु बहूनां मार्गाणां सामञ्जस्यपूर्णः समुच्चयः दृश्यते। आत्मज्ञानं मनुष्यस्य अन्तर्बन्धं जागरूकं करोति; ईश्वरभक्तिः तस्य हृदयम् नम्रतया, प्रेम्णा च पूरयति; निष्कामकर्म तं समाजे उत्तरदायित्वेन योजयति; ध्यानयोगः तस्य मनः शमयति; समत्वबुद्धिः तं द्वन्द्वातीतं करोति; गुणातीतभावः प्रकृतिबन्धनात् मोचयति; मोक्षलक्ष्यं तु जीवनस्य परमं प्रयोजनं दर्शयति। एतेषां समुच्चयेन पूर्णं आध्यात्मिकजीवनं निर्मायते, यत्र ज्ञानं, कर्म, भक्ति, योगश्च परस्परं विरोधिनः न, अपि तु सहयोगिनः भवन्ति।

अस्याः शिक्षायाः आधुनिकसमाजे अपि महान् महत्त्वम् अस्ति। अद्यतनजीवने मनुष्यः विविधैः संकटैः, मानसिकचिन्ताभिः, स्पर्धायाः दाबेन, नैतिकसन्देहैः च पीड्यते। एतादृशे समये गीतायाः तत्त्वानि दीपस्तम्भवत् मार्गदर्शकानि भवन्ति। फलासक्तित्यागः तनावं न्यूनीकरोति, समत्वबुद्धिः मानसिकशान्तिं ददाति, ईश्वरभक्तिः आशां जनयति, आत्मज्ञानं भयम् अपाकरोति।

अतः गीतायाः आध्यात्मिकतत्त्वमीमांसा न केवलं दार्शनिकचिन्तनम्, न केवलं शास्त्रीयविमर्शः; अपि तु व्यवहारजीवने अनुप्रयोज्यं, जीवनपरिवर्तनस्य शक्तिशाली साधनम् इति निःसंशयं वक्तुं शक्यते। या शिक्षाः कुरुक्षेत्रे उपदिष्टाः, ताः अद्यापि प्रत्येकस्य मानवस्य अन्तःकरणे शान्तिं, धैर्यं, तथा मोक्षमार्गस्य प्रेरणां जनयन्ति।

संस्कृतसाहित्यशास्त्रीय ग्रन्थानां- सन्दर्भः

१. शङ्कराचार्यः। *भगवद्गीताभाष्यम्*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान, २०११।
२. रामानुजाचार्यः। *गीताभाष्यम्*। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, २०१४।
३. मधुसूदनसरस्वती। *गूढार्थदीपिका (भगवद्गीताटीका)*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, २०१२।
४. श्रीधरस्वामी। *सुभोधिनी (गीताटीका)*। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०१०।
५. अभिनवगुप्तः। *गीतार्थसंग्रहः*। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास्, २००८।
६. वेदान्तदेशिकः। *तात्पर्यचन्द्रिका (गीताव्याख्या)*। चेन्नै: संस्कृत अकादमी, २०१५।
७. आनन्दगिरिः। *गीताभाष्यटीका*। वाराणसी: चौखम्बा ओरिएण्टलिया, २०१३।
८. लोकमान्यतिलकः। *गीता-रहस्यम्*। पुणे: तिलक-मण्डल-प्रकाशनम्, २०१६।
९. अरविन्दघोषः। *गीतानिबन्धाः*। पुदुच्चेरी: श्रीअरविन्दाश्रम-प्रकाशनम्, २०११।
१०. राधाकृष्णन् सर्वपल्लि। *भगवद्गीता (संस्कृत-टीका)*। दिल्ली: राजपाल-एण्ड्-सन्स्, २००९।
११. चिन्मयानन्दः। *गीताज्ञानयज्ञः*। मुम्बई: चिन्मयमिशन-प्रकाशनम्, २०१८।
१२. स्वामी शिवानन्दः। *भगवद्गीताव्याख्या*। ऋषिकेशः दिव्यजीवनसंघ-प्रकाशनम्, २०१७।

१३. गीताप्रेस्। श्रीमद्भगवद्गीता (मूलपाठः सह टीका)। गोरखपुरम्: गीताप्रेस्, २०२०।
१४. उपाध्यायः बलदेवः। भारतीयदर्शनम्। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, २०१२।
१५. राधाकृष्णन् सर्वपल्लि। भारतीयदर्शनम् (भागद्वयम्)। दिल्ली: राजकमल-प्रकाशनम्, २०१०।
१६. दासगुप्तः सुरेन्द्रनाथः। भारतीयदर्शनस्य इतिहासः। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास्, २००५।
१७. शर्मा चन्द्रधरः। भारतीयदर्शनपरिचयः। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास्, २०१३।
१८. हिरियन्ना एम्। भारतीयदर्शनस्य रूपरेखा। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास्, २००७।
१९. महादेवन टी. एम्. पी.। वेदान्तपरिचयः। मद्रास्: विश्वविद्यालय-प्रकाशनम्, २०११।
२०. भट्टाचार्यः रामचन्द्रः। वेदान्तसारः (व्याख्यासहितः)। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०१४।
२१. सदानन्दयोगीन्द्रः। वेदान्तसारः। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, २०१२।
२२. व्यासः। श्रीमद्भगवद्गीता। गोरखपुरम्: गीताप्रेस्, २०१९।
२३. व्यासः। महाभारतम् (भीष्मपर्व)। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज, २०१५।
२४. ईश्वरकृष्णः। सांख्यकारिका। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान, २०१०।
२५. पतञ्जलिः। योगसूत्राणि। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०१६।